

פתח דבר למהדורה העברית

עוד בראשיתו של הפמיניזם, לכל הפחות הפמיניזם הצרפתי, היה נהוג לטעון ש"האישה היא הפרולטר של הגבר" ולאחר מכן שהיא הנכבש של הגבר. אלה התבטאויות מובנות: כדי לנסות להבין צירוף נסיבות חסר תקדים, הסתייעו במודל שכבר נוסה. השבתי לכך בבדיחות הדעת שהנכבשים לא שכבו עם כובשיהם ולא הולידו להם ילדים. הגם שהגנתי על הנשים וסיווגתי את המצב הנשי בינות למצבי הנשלטות, הצעתי לידידותי הפמיניסטיות לחפש נוסף על כך מה ייחד את מצבן. כך גם נאלצתי להמליץ לפני מרבית המדוכאים שחלקו לי כבוד בבואם להתייעץ עמי.

אנו חבים את מיזוג המושגים המופרך האחרון לאקדמאי ומזרחן צרפתי, יהודי כמובן וסטליניסט שלא השלים את כפרתו, כסטליניסטים רבים אחרים, מקסים רודינסון (Rodinson) שמו. בטקסט משלו, אשר פורסם בכתב העת *Les Temps Modernes* (זמנים מודרניים), התקבל כברכה משמים בקרב אויבי ישראל ונמצא מאז בשימוש הנרחב של אמצעי התקשורת הערביים, הוא הצביע על ישראל כעל עובדה קולוניאלית.

אולם, אלא אם נרחיב את גבולות ההגדרה עד כי נכלול בה כל דבר העולה על הדעת, ישראל אינה עומדת אף לא באחד מן הקריטריונים האלה: לא מדינת אם להישען עליה, לא ניצול כלכלי, לא השתלטות על נכסים, לא ניהול ישיר ולא מדיניות חוץ שהוחרמה. היהודים הישראלים אינם מנצלים את הערבים הישראלים, גם אם לא נעשה הכול למען שוויון מלא. אך אנו רחוקים מיחס קולוניאלי. ועוד פחות מכך, ישראל אינה ממלכה צלבנית, שלוחה דתית של אירופה שנועדה להיעלם בעקבות לאותה של הנצרות.

כמו פלסטיין בעבור הפלסטינים, ישראל היא עובדה לאומית הנותנת מענה למצב שקשה לחיות בו ולשאיפה קולקטיבית, באמצעות אותו מדומיין* ייחודי הקושר אותה – בצדק או שלא בצדק – לאדמה הזאת. כך הבינו למעשה האומות המאוחדות כשהחליטו על כינון של שתי מדינות ריבוניות, רעיון שהערבים דחוהו על הסף.

אך התאמה זו לכיבוש אינה חפה מכוונות: משתמע ממנה שאם ישראל קולוניאלית מיסודה, אפשר לחתור באופן לגיטימי להריסתה. זו אמנם תביעתם של היריבים הערבים וגם נחלתו של חלק הולך וגדל מן השמאל האירופי הקיצוני ביותר, המאמין שמצא כאן מנוף מהפכני חדש במקום הפרולטריון – שמעתה אינו משוכנע כל כך שעליו לקבל את השליחות ההיסטורית הזאת. אך להניח לערבים להאמין שבעייתם העיקרית היא ישראל הוא לעשות להם שירות דוב, בעוד הם נתקלים בבעיות רבות כל כך: כלכליות, פוליטיות, תרבותיות ודמוגרפיות.

האם פירוש הדבר שאין כאן בעיה אמיתית? דווקא יש. בשל מלכוד היסטורי (שני עמים התובעים אותה טריטוריה), הפלסטינים מצאו עצמם נשלטים בהדרגה על ידי הישראלים, והסכסוך לא יירגע כל עוד זה יימשך כך. שום עם אינו זכאי ואינו יכול לשלוט לחלוטין על עם אחר. הלאומנים היהודים, הציונים, חלמו לבנות מדינה יהודית על כל שטחה של פלסטיין; הם ככל הנראה ייאלצו לנטוש אותו ולעזוב את כל השטחים המאוכלסים ברוב פלסטיני, או להסכים בלית ברירה לטרור מתמיד ולמלחמות רצופות.

מצדם, על הערבים להסכים שיכולות להתקיים בתוכם אומות שאינן מוסלמיות. זה אינו עניין של מה בכך; לשם כך הם יידרשו כנראה להפריד בין הפוליטי לדתי. למרות התנגדות המסורתיים, סימנים אחדים נוטים להצביע שהכרה זו חודרת יותר ויותר

* הערות וביאורים מאת המתרגם יסומנו בכוכביות. שאר הערות הספר – במספור רצוף.
L'imaginaire: התרגום על פי המקובל היום בעקבות מינוחו של ז'אק לקאן [הערת המתרגם].

לתודעתם של האנשים הנאורים.

קביעה כפולה זו תאפשר סוף-סוף פתרון מוסכם וסופי, בלא כוונה טקטית נסתרת, ייראה אותו פתרון בלתי מושלם ככל שייראה בעיני כל אחד מן הצדדים. זהו ככל הנראה הפתרון היחיד שבכוחו להוציא אותנו מן המבוי הסתום ההיסטורי הזה.

אלבר ממי

פריז, דצמבר 2003

הקדמת המחבר למהדורת 1966*

אשקר אם אומר שקלטתי מן ההתחלה את מלוא משמעותו של הספר הזה. בזמנו כתבתי את הרומן הראשון, נציב המלח,** שסיפר את חייה של דמות מובילה, כדי לנסות לכוון את עצמי בחיי שלי. אך משגיליתי, לעומת זאת, שאי־אפשר לממש עד תום את חייו של אדם בצפון אפריקה דאז, ניסיתי למצוא מוצא דרך הנישואים המעורבים. זה היה סיפורי הגר,** שהסתיים בכישלון נוסף. תליתי באותה עת תקוות רבות בזוגיות, הנראית לי עדיין כאחת מצורות האושר האיתנות ביותר של האדם; אולי פתרונה האמתי של הבדידות. אך בה בעת גיליתי שהזוג אינו תא מבודד, נווה מדבר

* יש להבהיר כבר עתה שלכל אורך הספר לצורך תרגום המילים, colonisateur, colonisé, colonisation, נבחרו בהתאמה המילים כובש, נכבש, כיבוש. לעומת זאת, לתרגום המילים colon ו־colonial (כשם עצם), המייצגות "דמויות ביניים" בתהליך הכיבוש, נבחרה המילה מתיישב. שלוש סיבות להכרעה זו. ראשית, אלבר ממי מגולל לפנינו תפיסה נוקבת וחד־משמעית בנוגע למהות פועלה של צרפת בצפון אפריקה ובאפריקה השחורה באותן שנים, ובמקום שבו אנו "מכבסים מילים" ("התנחלות", "חלוציות חדשה" וכדומה), הצרפתית אינה מותירה כל בררה: כיבוש הוא כיבוש, על כל המשתמע מכך. שנית, הן היסטורית והן רעיונית, אין לזהות באופן שטחי בין מושגים מן המרחב הגאוגרפי וההיסטורי המתואר כאן לבין אלה שעמדו ביסוד מפעל ההתיישבות בארץ למן שלהי המאה התשע עשרה (אלא אם דוגלים בגישה פסלנית מעיקרה: ראו פתח הדבר של המחבר). שלישיית ולעומת זאת, הולך ומתחוויר עד כמה "מפעל ההתנחלות" ביש"ע הוא היום סלע מחלוקת קשה ביותר, ונתפס בעיני אישים וציבורים לא מעטים כמייצר גם הוא תופעה בלתי נמנעת של "כובש/נכבש". אכן, יש לטקסט של ממי (שנדפס לראשונה ב־1957) ממד אקטואלי לחלוטין, ומשום כך בחרתי לעמוד על האותנטיות ועל התקפות של מושגי היסוד שלו.

** Albert Memmi, *La statue de sel*, Paris: Corr ea, 1953; Paris: Gallimard, 1966; נציב המלח, בתרגום יוסף לוז, תל אביב: עם עובד, תשכ"ד.

*** Albert Memmi, *Agar*, Paris: Corr ea, 1955

של רעננות ושכחה בלב העולם; נהפוך הוא – העולם כולו שכן בתוך הזוג. אך בעבור גיבורי האומללים העולם היה עולם הכיבוש, ואם רציתי להבין את כישלון ההרפתקה שלהם, כישלוננו של זוג מעורב במושבה, היה עליי להבין את הכובש ואת הנכבש, ואף אולי את כלל היחס והמצב הקולוניאליים. כל אלה הרחיקו אותי מעצמי ומקשיי הקיום שלי; אך ההסבר תמיד נסוג, ומבלי לדעת עוד לאן אגיע, בלא כל יומרה להקיף מצב מורכב כל כך, היה עליי לפחות לשים קץ למועקה שלי.

אשקר אפוא שוב אם אטען שהדיוקן הזה שהשלמתי את שרטוטו, על אודות אחד הדיכויים המרכזיים של זמננו, נועד תחילה לצייר את הנדכא בכללותו. אין אמנם ספק שבאחד הימים אשרטט את דיוקנו הכללי של הנדכא. אך דווקא בשל כך, תקוותי היא שיהיה כללי באמת; כלומר דיוקן-סינתזה, באמצעות הטבעה אלה על גבי אלה של כמה ספירות מלאי קונקרטיות, של כמה דיוקנאות ייחודיים של נדכאים שונים. דיוקן הנדכא בכללותו מניח את קיומם של כל האחרים, כך נדמה לי; הוא אינו מתאר אותם מראש, כפי שמאמינים פילוסופים מסוימים הרואים בהבניותיהם יצירות אידאליות פרי רוחם שעמן עוד ילכו לשלוט בממשי* – ואילו הן, בדרך כלל, אינן אלא עיבודים של הממשי שאינם מעזים לומר את שמם.

מכל מקום, באותה עת לא הייתה לי כל כוונה לצייר לא את כל הנדכאים ואף לא את כל הנכבשים. הייתי תוניסאי ועל כן נכבש. גיליתי שהנתון הזה פגם בלא מעט מן ההיבטים של חיי ושל אישיותי, ולא רק במחשבתי, תשוקותיי והתנהגותי, אלא גם בהתנהגות האחרים כלפיי. בעודי מגיע לראשונה לסורבון, בתור סטודנט צעיר, הדאיגו אותי שמועות מסוימות. פניתי ליושב ראש חבר השופטים ושאלתי: "האם תהיה לי זכות, בהיותי תוניסאי, להכין את ההסמכה בפילוסופיה?" וכך הסביר לי: "זו אינה זכות, זו משאלה". הוא היסס, בהיותו משפטן המחפש את המילים

* Le réel: התרגום על פי המקובל היום בעקבות מינוחו של ז'אק לקאן.

המדויקות, והוסיף: "הבה נאמר שזו משאלה קולוניאלית". אז עוד לא הבינתי את פשרם המעשי של הדברים, אך לא יכולתי לסחוט ממנו שום דבר נוסף, ואפשר לדמיין באיזו שלווה נפש עבדתי אחר כך. בקיצור, התחלתי בספירת המלאי הזאת של מצב הנכבש, ראשית כדי להבין את עצמי ולזהות את מקומי בקרב שאר בני האדם. קוראיי, שרק מעטים מהם היו תוניסאים, הם אלה ששכנעו אותי מאוחר יותר שהדיוקן הזה היה דיוקנם. המסעות, השיחות, העימותים והקריאות הם שאישרו לי, בעת ההתקדמות בעבודה, כי מה שכתבתי היה מנת חלקם של המוני אנשים ברחבי העולם.

למעשה, גיליתי באותה הזדמנות שכל הנכבשים דומים אלה לאלה; כעבור זמן נוכחתי לדעת שכל הנדכאים דומים אלה לאלה במידה מסוימת. אולם עוד לא הגעתי לכך, ומתוך זהירות, וגם מפני שדאגות אחרות הטרידו אותי, העדפתי לדחות את המסקנה הזאת הנראית לי היום ודאית. אך אנשים רבים כל כך זיהו את עצמם בדיוקן הזה, עד שלא יכולתי עוד להעמיד פנים שהוא אך ורק שלי או של הנכבש התוניסאי – או אף הצפון אפריקני – הבלבדי. כמעט בכל מקום, כך דיווחו לי, החרימו משטרות הכיבוש את הספר בתאיהם של הפעילים הנכבשים. אני משוכנע שלא הוספתי להם דבר שלא הכירו מכבר, שלא חוו על בשרם. אך מאחר שהם זיהו את רגשותיהם, את מרידותיהם ואת תביעותיהם, אני מניח שאלה נראו להם מוצדקים יותר. בעיקר ייתכן שהתיאור הזה של ניסיוננו המשותף, תהיה אשר תהיה מהימנותו, הרשים אותם פחות מן המבט המלכד שהצעתי להם. כשמלחמת אלג'יריה עמדה לפרוץ, ומשפרצה, ניבאתי לעצמי מה עלולה להיות השתלשלות האירועים, ואף העזתי להודיע זאת. היחס הקולוניאלי, כך ניסיתי להבהיר, ככל את הכובש ואת הנכבש במעין תלות בלתי מתפשרת, עיצב את תכונותיהם של שני הצדדים והכתיב את התנהגותיהם. כשם שהיגיון ברור עמד ביסוד הדרך שבה שני שותפי הכיבוש נהגו זה כלפי זה, סברתי שמנגנון אחר, שנבע מקודמו, עמד לחולל באופן בלתי נמנע את התפוררותה של אותה

תלות. אירועי אלג'יריה אימתו בבירור את המתווה הזה – והרביתי לאמת אותו אחר כך, בכוא מצבי כיבוש אחרים להתפרץ.

מכל מקום, אין ספור החוויות שחוויתי מאז ילדותי ושנראו לעתים בלתי הגיוניות או סותרות, התארגנו בדרך זו למכלולים דינמיים. כיצד יכול היה הכובש, בעת ובעונה אחת, לרפא את עובדיו ולירות מעת לעת במקלע בהמון הנכבש? כיצד יכול הנכבש, בעת ובעונה אחת, להתכחש לעצמו בצורה אכזרית כל כך ולהעלות עצמו על נס באופן קיצוני כל כך? כיצד יכול היה לשנוא את הכובש ובה בעת להתפעל ממנו עד עמקי נפשו (אותה התפעלות שהרגשתי בתוכי, למרות הכול)? לכך בעיקר הייתי זקוק בעצמי: לסדר את רגשותיי ואת מחשבותיי, ואולי להתאים אליהם את התנהגותי. האמת היא שמשעמי אופי וחינוך, הייתי מוכרח לעשות זאת בקפדנות ולהוביל את המסקנות רחוק ככל האפשר. לולא עצרתי בדרך, לולא הבאתי בחשבון את כל העובדות, לולא ניסיתי להפוך את כל החומרים האלה ללכידים בינם לבין עצמם, עד שאוכל לשחזר אותם לידי דיוקנאות ועד שהדיוקנאות ישיבו אלה לאלה, לא הייתי מצליח כלל לשכנע את עצמי והייתי נותר חסר סיפוק – בייחוד מעצמי. אך בה בעת, התחלתי להבין מה עשויה להיות התועלת בעבור בני אדם במאבק, בתיאור הפשוט אך הקפדן והמסודר של מצוקותיהם, השפלתם ומצבם האובייקטיבי בהיותם נכבשים. ועד כמה עשויה להיות נפיצה חשיפתו של מצב נפיץ מטבעו לתודעתם הבהירה של הנכבש והכובש גם יחד. כאילו חשיפתה של גורליות כלשהי הטמונה במסלוליהם ההדדיים הפכה את המאבק [מצד הנכבש] להכרחי יותר ויותר, ואת פעולת ההשהיה, מהצד האחר, לנואשת יותר ויותר. בקיצור, הספר חמק מבין ידיי.

האם עליי להודות שנרתעתי מכך מעט? אחרי הנכבשים המפורשים כגון האלג'יראים, המרוקאים או השחורים מאפריקה, החלו להכיר בספרי ולתבוע אותו בני אדם אחרים שנשלטו בדרך אחרת, כגון דרום אמריקנים מסוימים או השחורים האמריקנים.

האחרונים היו אז הקנדים הצרפתים¹ שהעניקו לי את הכבוד לחשוב שמצאו בו רבים מן הדפוסים האופייניים לניכורם. לא יכולתי אלא להשתאות למראה חייו של ספרי, כמו אב הרואה בדאגה מהולה בגאווה את בנו רוכש לעצמו מוניטין שבו מחיאות כפיים ושערורייה משמשות בערבוביה. אכן, לא הכול יצא לטובה מפני שלעומת זאת, עוצמת הרעש לא אפשרה לראות קטעים רבים שהיו יקרים ללבי. כך למשל הפיתוחים על אודות מה שכינתי תסביכו של נרון קיסר; * תיאור העובדה הקולוניאלית בבחינת מצב אובייקטיבי הכופה את עצמו על שני שותפי הכיבוש; או המאמץ להגדיר את הגזענות מתוך התייחסות לשליטה של קבוצה על זולתה; או למשל ניתוח כישלונותיו של השמאל האירופי, ובייחוד של המפלגות הקומוניסטיות, שלא העריכו נכונה את ההיבט הלאומי של השחרורים הקולוניאליים; ובעיקר, מעבר למתווה שביקשתי לעדן אותו ככל האפשר, החשיבות, העושר ללא תחליף של הניסיון הקיומי.

מפני שלמרות הכול, אני רוצה להוסיף לחשוב שמה שקובע את ערכו של המפעל הזה, לכל הפחות בעיניי, הוא צניעותו וייחודו הראשוניים. וכך שום דבר בטקסט הזה אינו מומצא או מונח מראש או אף מוכלל בצורה מקרית. מדובר תמיד בניסיון, מוצרן ומסוגנן, אך הנמצא תמיד בתשתיתו של כל משפט. ואם אמנם הסכמתי להילוך הכללי שאותו ניסיון הלך ועטה, זה בהחלט מפני שאני יודע כי לכל שורה, לכל מילה, אני יכול להתאים עובדות רבות ומוחשיות לחלוטין.

כך אירע שהוכיחו אותי על שלא בניתי את כל הדיוקנאות שלי על תבנית כלכלית. מושג זכות היתר, כך אמנם הרביתי לחזור ולהדגיש, נמצא בלב היחס הקולוניאלי. זכות יתר כלכלית, ללא כל ספק; ואני מנצל את ההזדמנות כדי לחזור ולטעון זאת בעוצמה: ההיבט הכלכלי של הכיבוש מרכזי בעיניי. האין הספר נפתח בגינוי

¹ זה אינו נכון עוד: אלה היו הבאסקים (1988) ולאחרונה האיראנים (הערה משנת 2000).

* ראו להלן "דיוקן הכובש", סעיף הנושא את השם הזה.

התפקיד המוסרי או התרבותי כביכול של הכיבוש, ומצביע על כך שמושג הרווח הוא ממהותו של אותו כיבוש?² האם לא ציינתי לעתים קרובות שמחדלים רבים מצד הנכבש הם תוצאה כמעט ישירה של היתרונות שהכובש מוצא בהם? האם איננו רואים גם היום דה־קולוניזציות מסוימות המתבצעות אך בקושי מפני שהכובש לשעבר לא ויתר באמת על זכויות היתר שלו ומנסה לשוב ולהשיגן בערמה? אך זכות היתר הקולוניאלית אינה אך ורק כלכלית. כשמתבוננים בחייהם של הכובש והנכבש, מגלים עד מהרה שהשפלתו היומיומית של הנכבש ורמיסתו המעשית אינן רק כלכליות, ניצחונו התמידי של הכובש אינו רק כלכלי. הכובש הזעיר, הכובש העני האמין בכל זאת בעליונותו על פני הנכבש, ובמובן מסוים אכן היה כזה; אובייקטיווית, ולא רק בדמיונו. וגם זה היה חלק מזכות היתר הקולוניאלית. הגילוי המרקסיסטי בדבר חשיבותה של הכלכלה בכל יחס של דיכוי אינו מוטל בספק. אך היחס הזה מכיל אפיונים נוספים ואותם ביקשתי למצוא ביחס הקולוניאלי.

אך יגידו שוב: בניתוח אחרון, האם כל אותן התופעות אינן מצטמצמות להיבט כלכלי חבוי פחות או יותר? או אולי: האם ההיבט הכלכלי אינו הגורם הראשוני, המניע, של הכיבוש? אולי, אך אין זה בטוח כלל. למעשה, איננו יודעים מהו האדם בסופו של דבר, מה מהותי בעיניו, האם הכסף או המין או הגאווה – אם הפסיכואנליזה צודקת כנגד המרקסיזם – או האם הכול תלוי ביחידים ובחברות? ומכל מקום, עוד לפני שלב הניתוח האחרון הזה, ביקשתי להראות את מלוא מורכבותו של הממשי שהכובש והנכבש חווים אותו. אל להם, לפסיכואנליזה ולמרקסיזם, בתואנה שגילו את היסוד או את אחד מיסודותיה של ההתנהגות האנושית, לדחוק הצדה את כל החוויה האנושית, כל הרגשות, כל הסבל, כל מעקפי ההתנהגות, כדי לראות בהם אך ורק חיפוש אחר הרווח או

² "הכיבוש הוא קודם כול ניצול פוליטי־כלכלי" (עמ' 173 במקור). אך הוספתי שהוא יחס בין עם לעם, ולא בין מעמד למעמד. כאן נעוץ בעיניי ייחודו של הדיכוי הקולוניאלי (הערה משנת 1972).

תסביך אדיפוס.

אתן דוגמה נוספת, שככל הנראה לא תשרת אותי (אך זו הדרך שבה אני תופס את תפקידי בתור סופר: אפילו נגד דמותי שלי). דיוקן הכובש מקדים את דיוקנו של הנכבש, שהוא בחלקו הגדול דיוקני שלי. כיצד אפוא הרשיתי לעצמי, מתוך דאגה גדולה כל כך לניסיון הקיומי, לשרטט גם את דיוקן היריב? הנה דבר שעוד לא הודיתי בו: לאמתו של דבר, הכרתי כמעט באותה המידה ומבפנים את הכובש. אני מסביר את עצמי: אמרתי שהייתי בעל אזרחות תוניסאית; ככל שאר התוניסאים, התייחסו אליי כאל אזרח סוג ב, מחוסר זכויות פוליטיות, מנוע מלהיכנס למרבית מוסדות השלטון, דרלשוני שתרכותו שרויה זה זמן רב בחוסר ודאות וכו'. בקיצור, רצוי לפנות לדיוקן הנכבש. ואולם לא הייתי מוסלמי. במדינה שבה שכנו אלה לצד אלה קבוצות אנושיות רבות כל כך, אך כל אחת מהן שמרה בקנאות על דמות דיוקנה, הייתה לנתון הזה משמעות עצומה. גם אם נכון הוא שהייתי ללא ספק יליד, כפי שאמרו באותה עת, קרוב ככל האפשר לנכבש המוסלמי בשל דלותם הבלתי נסבלת של העניים שלנו, בשל שפת האם (אמי מעולם לא למדה צרפתית), בשל הרגישות והמנהגים, הנטייה לאותה מוזיקה ולאותם הבשמים, בשל מטבח כמעט זהה – הלא ניסיתי בכל כוחי להזדהות עם הצרפתי. בתנופה גדולה שסחפה אותי אל המערב, שנראה לי אז ככליל השלמות של כל ציוויליזציה וכל תרבות אמתית, הפניתי תחילה בשמחה גלויה את גבי למזרח, בחרתי ללא שוב בשפה הצרפתית, התלבשתי בסגנון איטלקי ואימצתי בעונג רב גם את העוויותיהם של האירופים. (בכך, למעשה, מימשתי את אחת ממשאלותיו של כל נכבש בטרם יעבור לשלב המרד.) יתר על כן, או חמור יותר, תלוי בנקודת הראות, בתוך אותה פירמידה של עריצונים* שניסיתי לתאר, שהיא השלד של כל חברה קולוניאלית, מצאנו את עצמנו בקושי ברמה אחת מעל לבני ארצנו המוסלמים. זכויות היתר שלנו היו מגוחכות אך די היה בהן להעניק לנו גאווה

* ראו להלן "דיוקן הכובש", סוף סעיף "מרומי כיבוש אחרים".

מעורפלת כלשהי ולנטוע בנו את התקווה שלא יוכלו עוד לזהות אותנו עם המון הנכבשים המוסלמים, המהווה את בסיסה התחתון של הפירמידה. ייאמר במאמר מוסגר שעניין זה לא הקל את יחסי עם קרובי משהתחלתי לתמוך בנכבשים. בקיצור, גינוי הכיבוש אמנם נראה לי הכרחי, אף על פי שלא הכביד עד כדי כך על קרובי, ועם זאת, בגלל אותו הבדל, הכרתי את התנועות הסותרות שטלטלו את נפשותיהם. האם לא נפעם לבי למראה הדגל הכחול-לבן-אדום המונף על אניותיה של החברה הטרונסאטלנטית הכללית שחיברו בין מרסיי לנמל תוניס?

כל אלה כדי לומר שאותו דיוקן של כובש היה גם בחלקו דיוקני שלי; דיוקן היטל, נניח, במובן של אנשי הגאומטרייה. ובייחוד זה של "הכובש המתחשב", שכדי לשרטט אותו שאבתי השראה מקבוצה של מרצים לפילוסופיה מתונים, עמיתיי וידידי, שנדיבותם עמדה מעל לכל ספק; אך גם חוסר האונים שלהם, לצערי, אייכולתם להשמיע את קולם באוזני מי מבני המושבה. אלא שדווקא בקרבם הרגשתי במיטבי. בעודי משתדל לפרק את המיתוסים שהציע הכיבוש, האם יכולתי להסכים באדיבות למיתוסים הנגדיים שעלו ופרצו בקרב הנכבש? לא יכולתי אלא לחייך אתם [עם העמיתים] נוכח טענתו המהוססת אמנם [של הנכבש] שהמוזיקה האנדלוסית היא היפה בעולם; או מנגד, שהאירופי קשוח ומרושע מיסודו: די להיווכח בדרך שבה הוא גוער בילדיו. אך התוצאה הייתה חשדנותו של הנכבש, למרות רצונם הטוב הגלוי כלפיו ואף על פי שהקהילה הצרפתית כבר החרימה אותם. אכן הכרתי את כל אלה יתר על המידה; הקשיים שלהם, עמימותם ההכרחית והבדידות שנבעה מכך, והחמור מכול: חוסר יעילותם נוכח העשייה [שגם הוא] היה בהחלט מנת חלקי. (התווכחו אתי מרות באחד הימים על שהערכת כי אין טעם וגם מסוכן להפיץ שמועה, שכבר פשטה ב"מדינה",* ולפיה נציגה של

* הרובע העתיק של העיר, המאוכלס ברובו "ילידים" (בדומה ל"מלח" במרוקו ול"קסבה" באלג'יריה).

צרפת נתקף שיגעון).

האם ארחיק לכת מכאן? בסופו של דבר, גם אם לא הסכמתי עמו, הבינותי אפילו את ה"פייה נואר",* הנחשב לפשוט מכולם ברגשותיו ובמחשבתו. חזרתי על כך די והותר: אדם הוא מה שמצבו האובייקטיבי עושה ממנו. לו נהייתי יותר מן הכיבוש, כך אמרתי לעצמי, האם הייתי מצליח לגנות אותו בצורה נוקבת כל כך? תקוותי היא שאמנם כן; אך העובדה שסבלתי ממנו פחות מאחרים כבר הפכה אותי למבין יותר. בקיצור, ה"פייה נואר", העקשן והעיוור מכולם, היה למעשה אחי מלידה. החיים טיפלו בנו באופן שונה; הוא הוכר כבן חוקי למדינת האם, יורשה של זכות היתר שהוא עמד להגן עליה בכל מחיר ולו גם השערורייתי ביותר; אני הייתי מין בן תערובת של הכיבוש, שהבין את כולם מפני שלא היה באופן מלא איש מהם.

עוד מילה לסיום ההקדמה החדשה והמתארכת הזאת. הספר הזה התקבל הן בדאגה ובזעם והן בהתלהבות. מצד אחד, ראו בו התגרות מחוצפת ומן הצד האחר – דגל. כולם הסכימו לאפייין אותו כנשק, ככלי במאבק נגד הכיבוש; ואמנם הוא נהפך לכוזה. אך אין דבר הנראה לי מגוחך יותר מלהתהדר באומץ מושאל ובמעשי גבורה שלא ביצענו מעולם: תיארתי את תמימותי היחסית בעודי כותב את הטקסט הזה; רצייתי בפשטות להבין תחילה את היחס הקולוניאלי שבו הייתי מעורב כל כך. לא שלא דגלתי מאז ומעולם באותה פילוסופיה המשתיתה את חיפושיי וצובעת למעשה את חיי: אני מתנגד ללא תנאי לכל הדיכויים; אני רואה בדיכוי את הרעה החולה העיקרית של המצב האנושי, המסיטה ומעוותת את מיטב כוחותיו של האדם; למעשה, הנדכא והמדכא גם יחד, מפני שעוד נראה זאת: "אם הכיבוש הורס את הנכבש, הוא משחית את

* Pied-Noir ("רגל שחורה"): כינוי גנאי שהודבק לתושביה האירופים של צפון אפריקה בתקופת הכיבוש, אך בשל ייחודה וגאוותה של הקהילה האירופית (ובפרט הצרפתית) באלג'יריה, סופו של הכינוי הזה שיוחד באופן כמעט בלעדי לאותה קהילה.

הכובש". אך לא זו הייתה תכלית דבריי בספר זה. תועלתו של הטקסט הזה באה לו, באופן מולד אם אפשר לומר, אך ורק מכוחה של האמת. מפני שככל הנראה די היה בתיאור מדויק של העובדה הקולוניאלית, של הדרך שהכובש נאלץ לפעול בה, של מיטוטו האטי והבלתי נמנע של הנכבש, כדי להבליט את חוסר הצדק המוחלט של הכיבוש, ומכאן לחשוף את אייציבותו הבסיסית ולנבא את סופו.

הטובה היחידה שאני מכיר אפוא לעצמי היא שניסיתי לשקף, מעבר למועקתי האישית, היבט בלתי נסבל של המציאות האנושית ועל כן בלתי מתקבל על הדעת, ושסופו לגרום ללא הרף לתהפוכות יקרות לכולם. במקום לקרוא שוב את הספר הזה כאובייקט של שערורייה, אני מקווה שיבחנו בשקט מדוע אנשים רבים כל כך, הנתונים במצבים דומים, מוסיפים להגיע באופן ספונטני לאותן מסקנות שכפו את עצמן עליי. האין זה מפני ששני הדיוקנאות שניסיתי לשרטט פשוט נאמנים למודלים שלהם, ושאלה אינם צריכים לזהות את עצמם במראה כדי לגלות לבדם כיצד לנהוג בדרך היעילה ביותר בחיי האומללות שלהם? אנחנו מכירים היטב את הבלבול העיקש בין האמן לסובייקט שלו (בלבול שהוא בהחלט מסימני הברבריות המתמדת שלנו, המנטליות המגית באופן נואש שהיא מנת חלקנו). במקום לכעוס על דברי הסופרים, במקום להאשים אותם בכוונה ליצור אי-סדר – בעוד אינם אלא כותבים ומתארים אותו – רצוי היה שיקשיבו בקשב רב יותר ויתייחסו ברצינות גדולה יותר להפצרותיהם הנבואיות. כי בסופו של דבר, לאחר מלחמות כיבוש הרסניות וחטרות תועלת רבות כל כך, בעוד צרפת משימה עצמה כאלופת הדה-קולוניזציה ברחבי העולם, האם איני רשאי לחשוב עכשיו שהספר הזה עשוי היה להועיל הן לכובש והן לנכבש?

אלבר ממי

פריז, פברואר 1966

הקדמה מאת ז'אן-פול סארטר³

איש הדרום [בארצות הברית] הוא היחיד היכול לדבר על שעבוד: זה מפני שהוא מכיר את הכושי; אנשי הצפון, פוריטנים שאמונתם ערטילאית, אינם מכירים אלא את האדם, שהוא ישות. ההנמקה הזאת עדיין שימושית: ביוסטון, בעיתונות של ניו אורלינס וגם – מאחר שאתה תמיד איש הצפון של מישו – באלג'יריה "הצרפתית";* העיתונים המגיעים משם חוזרים ומשננים שהמתיישב** הוא היחיד המוסמך לדבר על המושבה – אנו, בני מדינת האם, לא רכשנו את ניסיונו; אנו נראה את אדמתה הלוהטת של אפריקה דרך עיניו – או שלא נראה מאומה.

לאנשים הנרתעים מן הסחיטה הזאת, אני ממליץ לקרוא את דיוקן הנכבש ולפני כן דיוקן הכובש: הפעם, מדובר בניסיון כנגד ניסיון; המחבר, תוניסאי, סיפר בנציב המלח את נעוריו המרים. מהו בעצם? כובש או נכבש? הוא היה אומר: לא זה ולא זה; תגידו אולי: גם זה וגם זה; למעשה, זה היינו הך. הוא שייך לבני אחת הקבוצות הילידות, אך לא מוסלמיות, "הנהנים במידה זו או אחרת מיתרון לעומת ההמונים הנכבשים [...] והנדחים [...] על ידי הקבוצה הכובשת" שלמרות הכול, אינה "מרפה לגמרי" את

³ הקדמה זו פורסמה לראשונה בכתב העת *Les Temps Modernes*, גיליון 137-138, יולי-אוגוסט 1957.

* צמד המילים "אלג'יריה צרפתית" היה לסמל ולקריאת התיגר של ה"פייה נואר" המיליטנטיים הן נגד הרוב הילידי באלג'יריה והן נגד השלטון הצרפתי, במטרה לבלום כל ניסיון להעניק לאלג'יריה כל סוג של אוטונומיה נוסח תוניסיה ומרוקו קודם לכן – ועל אחת כמה וכמה, להעניק לה עצמאות.

** סארטר משתמש באופן גורף במילה colon בכל מקום שבו ממי היה כותב colonisateur. אין זה מתוך מחלוקת אלא מתוך שגרת לשון מקובלת מאוד בזמנו, שבעקבותיה היתה המילה הרווחת. למען עקיבות התרגום ניסוחו של סארטר לא "שופץ" ונשמרה ההקבלה colon = מתיישב.

מאמציהם להשתלב בחברה האירופית.* הם קשורים בקשרי סולדיריות מעשית לתת-הפרולטריון אך נבדלים ממנו בשל זכויות יתר מצומקות, וחברי הקבוצות האלה חיים בחרדה תמידית. ממי התנסה בסולידריות הכפולה הזאת ובשלילה הכפולה הזאת: בתנועה שבמהלכה מתעמתים הנכבשים והמתיישבים, הן "מתיישבים המתכחשים לעצמם" והן "מתיישבים המשלימים עם עצמם". הוא היטיב להבין זאת מפני שחש תחילה את העניין כסתירתו שלו. הוא מיטיב להסביר בספרו שאותם חיבוטי נפש, הפנמות טהורות של עימותים חברתיים, אינם מכינים כלל לפעולה. אך הסובל מהם, משהוא נעשה מודע לעצמו, משהוא מכיר את השותפויות שלו, את פיתוייו ואת גלותו, יכול להאיר את עיני האחרים מתוך שידבר על עצמו: הוא, "כוח זניח בעימות", הוא, החשוד הזה, אינו מייצג איש; אך מאחר שהוא כולם יחד בעת ובעונה אחת, הוא יהיה העד הטוב ביותר.

אך ספרו של ממי אינו מספר סיפורים; אם הוא ניזון מזיכרונות, הוא הטמיע את כולם: זו הצרנתה של התנסות; בין העושה הגזעני של המתיישבים לבין האומה העתידית שיבנו הנכבשים, אומה שבנוגע אליה "מקנן בו החשש שהוא לא ימצא את מקומו",** הוא מנסה לחוות את ייחודו ובתוך כך חורג ממנו לעבר האוניברסלי. לא לעבר האדם, שעדיין אינו קיים, אלא לעבר תבונה קפדנית הכופה את עצמה על כולם. הספר החסכני והבהיר הזה מקומו בקרב ה"גאומטריות הסוערות":*** האובייקטיוויות השקטה שלו

* המובאות אינן ציטוט מדויק אלא חיבור של משפטים או ביטויים הפזורים בסעיף: "מרומי כיבוש אחרים", והמתייחסים לאיטלקים, למלטים וליהודים.

** ראו להלן "דיוקן הכובש", סעיף "החוצה את הקווים".

*** הכוונה ככל הנראה לאותם ענפים בגאומטרייה שפותחו במחצית הראשונה של המאה העשרים, מתוך דחייה או עקיפה של הנחות הגאומטרייה של אוקלידס, קרי גאומטריית המישור. בענפים אלה ניסו להתמודד עם ייצוג הולם יותר של מורכבות העולם והיקום, באמצעות שימוש במודלים מתמטיים מסוגים שונים. סארטר יוצר מעין אנלוגיה בין אלה לבין ספרו של ממי, שמתחת לחזונו האובייקטיוויות והשלווה "מסתיר" עולם מורכב של סבל וזעם.

היא סבל וזעם שהתגברו עליהם.

משום כך כנראה, אפשר לגנות בו מראית עין של אידאליזם: למעשה, הכול נאמר. אך נתמקח אתו במקצת על הסדר שנבחר. עדיף היה אולי להראות כיצד הקולוניאליסט וקרבו נאנקים באותה מידה תחת עולו של המנגנון הקולוניאלי, אותה מכונה כבדה שנבנתה בשלהי הקיסרות השנייה,* במהלך הרפובליקה השלישית, ולאחר שסיפקה עד תום את הכובשים עוד פונה נגדם ועלולה לרסק אותם. למעשה, הגזענות רשומה בלב המערכת: המושבה מוכרת במחיר מציאה מצרכי מזון וחומרי גלם, וקונה ביוקר רב ממדינת האם מוצרים תעשייתיים. המסחר המשונה הזה אינו מועיל לשני הצדדים אלא אם היליד עובד בחינם או כמעט בחינם. תת־הפרולטריון החקלאי הזה אינו יכול אפילו לסמוך על בריתם של האירופים הפחות מיוחסים – כולם חיים על חשבונם, לרבות אותם "מתיישבים קטנים" שבעלי הקרקעות הגדולים מנצלים, אך לעומת האלג'יראים הם עדיין מיוחסים: הכנסתו הממוצעת של צרפתי החי באלג'יריה גבוהה פי עשרה מזו של המוסלמי. מכאן נוצר המתח. כדי שהשכר ויוקר המחיה יהיו ברמה הנמוכה ביותר, חייבת להתקיים תחרות קשה מאוד בין הפועלים הילידים, ומשום כך על אחוז הילודה לגדול; אך מאחר שהעושה הקולוניאלי מגביל את משאבי המדינה, בעבור אותו השכר רמת החיים של המוסלמים יורדת בהתמדה, והאוכלוסייה חיה בתנאים של תת־תזונה תמידית. הכיבוש בוצע מתוך שימוש באלימות; ניצול היתר והדיכוי מחייבים את שימור האלימות כלומר את נוכחות הצבא. לו היה הטרור שולט בכל מקום על פני האדמה, לא הייתה בכך כל סתירה, אך שם, במדינת האם, נהנה המתיישב מזכויות דמוקרטיות שהמערכת הקולוניאלית שוללת אותן מהנכבשים. אכן, המערכת היא זו המעודדת את גידול האוכלוסייה במטרה לצמצם את עלות כוח האדם, ושוב היא זו האוסרת את הטמעתם של הילידים: לו ניתנה להם הזכות לבחור, הייתה

* הכוונה ל"קיסרות השנייה" מייסודו של נפולאון השלישי (1852-1870).

עליונותם המספרית מנפצת את הכול בן רגע. הקולוניאליזם שולל זכויות אדם מאנשים שהוא דיכא באלימות, שהוא מחזיק בכוח במצב של דלות ובורות, ועל כן, כדבריו של מרקס, במצב של "תת־אנושיות". בעובדות עצמן, במוסדות, בטיב החילופים והייצור, רשומה הגזענות; המעמד החברתי והמעמד הפוליטי מחזקים זה את זה באופן הדדי, מאחר שהיליד הוא תת־אדם ומגילת זכויות האדם אינה מעניינו; מנגד, מאחר שאין לו זכויות, הוא מושלך בלא כל הגנה לכוחות הטבע הבלתי אנושיים, ל"חוקי הברזל" של הכלכלה. הגזענות כבר כאן, העשייה הקולוניאליסטית נושאת אותה, המנגנון הקולוניאלי יוצר אותה מדי דקה, ותומכים בה אותם יחסי ייצור המגדירים שני סוגים של יחידים: בעבור האחד, זכות היתר והאנושיות חד הן; הוא נעשה אדם בזכות השימוש החופשי בזכויותיו; בעבור האחר, היעדר הזכויות מאשר את דלותו, את רעבונו הכרוני, את בורותו, בקיצור, את תת־אנושיותו. תמיד חשבתי שהרעיונות מצטיירים בתוך הדברים ושהם נוכחים באדם כבואו לעורר אותם ולהשתמש בהם כדי להסביר לעצמו את מצבו. "שמרנותו" של המתישב, "גזענותו", הקשרים העמומים עם מדינת האם, כל אלה נתונים מלכתחילה, בטרם יקומו לתחייה בדמות "תסביכו של נרון קיסר".

ממי היה בוודאי משיב לי שלכך בדיוק כוונתו – אני יודע זאת;⁴ דרך אגב, אולי הוא הצודק: בבואו להרצות את רעיונותיו לפי סדר הגילוי, כלומר על סמך הכוונות האנושיות והיחסים הנחווים, הוא מבטיח את האותנטיות של ניסיונו; הוא סבל תחילה ביחסיו עם האחרים וביחסיו עם עצמו; הוא פגש את התבנית האובייקטיביות בעת שהעמיק את הסתירה שקרעה אותו; והוא מספק לנו אותם [היחסים] כמות שהם, גולמיים, עדיין ספוגים במלוא הסובייקטיביות שלו.

אך הבה נניח להתמקחות האלה. היצירה קובעת כמה אמיתות

⁴ האין הוא כותב: "מצב הכיבוש מייצר קולוניאליסטים כשם שהוא מייצר נכבשים"? [ראו להלן "דיוקן הכובש", סוף סעיף "שני הדיוקנאות"] כל ההבדל בינינו נובע אולי מכך שהוא רואה מצב במקום שבו אני רואה מערכת.

חזקות. בראש ובראשונה, שאין בנמצא מתיישבים טובים או רעים: ישנם קולוניאליסטים. בהם אחדים הדוחים את מציאותם האובייקטיבית: המנגנון הקולוניאלי גורר אותם אחריו, ולמעשה הם עושים מדי יום את מה שהם מגנים בחלומם וכל אחד ממעשיהם תורם לשימור הדיכוי; הם לא ישנו דבר, לא יועילו לאיש וימצאו את נוחותם המוסרית במועקה, זה הכול. האחרים – והם הרוב הגדול – מתחילים להשלים עם עצמם או שכבר עשו זאת.

ממי תיאר בצורה מבריקה את רצף המהלכים המוביל ל"מחילה העצמית".* השמרנות יוצרת את נבחרת הבינוניים. כיצד יכולה אותה עילית של עושקים המודעים לבינוניותם לבסס את זכויות היתר שלה? בדרך אחת בלבד: להנמיך את קומתו של הנכבש כדי להגביה את עצמם, לשלול מן הילידים את צלם האדם, להגדיר אותם בחזקת שלילות פשוטות. הרי לא יהיה בכך כל קושי, מאחר שאכן המערכת שוללת מהם את הכול; העשייה הקולוניאלית חרתה את הרעיון הקולוניאלי בלבם של הדברים; תנועתם של הדברים היא המצביעה על המתיישב ועל הנכבש גם יחד. כך מצדיק הדיכוי את עצמו בעצמו: המדכאים מייצרים ומשמרים בכוח את הרעות ההופכות בעיניהם את הנכבש לדומה יותר ויותר למה שרצוי שיהיה כדי להצדיק את גורלו. המתיישב אינו יכול למחול לעצמו אלא מתוך שימשיך בשיטתיות במלאכת ה"דה-הומניזציה" של הנכבש, כלומר מתוך שילך ויזדהה יותר ויותר עם המנגנון הקולוניאלי. הטרור והניצול יוצרים דה-הומניזציה, והמנצל נסמך עליה כדי לנצל עוד יותר. המכונה פועלת היטב; אי-אפשר להבדיל בין הרעיון לעשייה ובין עשייה לכורח האובייקטיבי. יש שהרגעים האלה של הקולוניאליזם מתנים אלה את אלה באופן הדדי, ויש שהם מתמזגים. הדיכוי הוא קודם כול שנאת המדכא כלפי הנדכא. קיימת רק מגבלה אחת למפעל ההכחדה הזה: הקולוניאליזם עצמו. כאן פוגש המתיישב את

* ראו להלן "דיוקן הכובש", סעיף הנושא את השם הזה.

סתירתו העצמית: "עם היעלמו של הנכבש, ייעלם הכיבוש ובכלל זה הכובש".* לא עוד תת-פרולטריון, לא עוד ניצול יתר: ישובו לצורותיו השגרתיות של הניצול הקפיטליסטי, השכר והמחירים יישרו קו עם אלה של מדינת האם, זה יהיה חורבן. המערכת תובעת בעת ובעונה אחת את מותם ואת התרבותם של קרבנותיה; כל תמורה תהיה גורלית בעבורה: בין שיטמיעו את הילידים ובין שישמידו אותם, עלות כוח האדם לא תפסיק להרקייע. המכונה הכבדה משמרת בין חיים למוות – תמיד קרוב יותר למוות מאשר לחיים – את מי שנאלצים להניע אותה; אידאולוגיה מאובנת מקפידה לראות בבני אדם בעלי חיים מדברים. לשווא: כדי לתת להם פקודות, ולו הקשות ביותר, המעליבות ביותר, יש תחילה להכיר בהם; ומאחר שאי-אפשר לפקח עליהם ללא הרף, חייבים להחליט ולתת בהם אמון – איש אינו יכול להתייחס לאדם "כאל כלב" אם אינו רואה בו אדם מלכתחילה. הדה-הומניזציה הבלתי אפשרית של הנדכא מתהפכת ונעשית לניכורו של המדכא: הוא זה המחיה בעצמו, דרך מחוותיו הקטנות ביותר, את האנושיות שהוא מבקש להרוס; ומאחר שהוא שולל אותה אצל האחרים, הוא מוצא אותה שוב בכל מקום ככוח עוין. כדי לחמוק ממנה, עליו להפוך לאבן, להעניק לעצמו את מוצקותו האטומה של הסלע ואת אי-עבירותו למים. בקיצור, עליו לעבור "דה-הומניזציה" בתורו.

הדדיות חסרת רחמים מבריגה את הכובש לנכבש, לתוצרו ולגורלו. ממי סימן אותה בחזקה; עמו אנו מגלים שהמערכת הקולוניאלית היא צורה בתנועה שנולדה לקראת מחצית המאה התשע עשרה ותיצור בעצמה את הריסתה: היא כבר עולה זה זמן רב למדינות האם הרבה יותר משהיא מכניסה לקופותיהן; צרפת נאנקת תחת משקלה של אלג'יריה ואנו יודעים כעת שננטוש את המלחמה, בלא ניצחון או תבוסה, כשנהיה עניים מכדי לשלם את מחירה. אך בטרם כול, קשיחותו המכנית של המנגנון היא ההולכת ומקלקלת אותו: המבנים החברתיים הישנים התפוררו, הילידים

* להלן בפרק "סיכום", עמ' 135-140.

עברו "אטומיזציה", אך החברה הקולוניאלית אינה יכולה לשלב אותם מבלי להרוס את עצמה; הם יהיו חייבים אפוא למצוא מחדש את אחדותם כנגדה. המודרים האלה יתבעו את הדרתם בשמה של אישיות לאומית: הקולוניאליזם הוא היוצר את הפטריוטיות של הנכבשים. מערכת דיכוי מחזיקה אותם ברמתה של חיה, אין מעניקים להם שום זכות, אף לא את הזכות לחיות, ומצבם הולך ומחמיר מדי יום: משלא נותר לעם אלא לבחור את סוג המוות שלו, משלא קיבל ממדכאיו אלא מתנה יחידה, הייאוש, מה יש לו להפסיד? אסונו הוא שיהיה לאומן שלו; הוא יהפוך את השלילה הנצחית שהכיבוש מעמיד נגדו לדחייתו המוחלטת של הכיבוש. סודו של הפרולטריון, כך אמר מרקס באחד הימים, שהוא נושא בחובו את הרס החברה הבורגנית. נדע להכיר טובה לממי על שהזכיר לנו שגם לנכבש סוד משלו ושאנו עדים לגסיסתו המחרידה של הקולוניאליזם.